

**ЕЖЕЛГІ БОТАЙ-ТЕРСЕК-  
ТІКТЕРДІҢ ЖЫЛҚЫНЫ  
ҚОЛҒА ҮЙРЕТУІНЕ  
ҚАТЫСТЫ  
ПІКІРТАЛАСТАР**

Алғашқы метал кезеңімен сипатталатын бірегей ескерткіштер мен археологиялық мәдениеттер еліміздің солтүстік аймақтарында топтасқан. Олар қазақ жеріндегі алғашқы бақташылықтың қалыптасқандығын дәлелдейтін Терсек және Ботай археологиялық мәдениеттері. Аталған ескерткіштерден жылқы сүйектерінің үлкен топтамасының жинақталуы, зерттеушілер ортасында өңірді сол замандарда мекендеген жұрттардың қоғамдық қатынастарындағы түрлі мәселелерді шешуге деген қызығушылық тудырды. Олардың ішіндегі ең маңыздысы сол халықтардың мәдени шаруашылық типі мен жылқының қолға үйретілу мәселесі болды.

Дэвид Энтони мен Николай Виноградовтың айтуынша б.з.д. 2200-1800 жылдары жылқы шаруашылығы Уралдың шығыс бөлігінде кеңінен қолданылды. Алайда, жылқы шаруашылығының дәл қай уақытта пайда болғандығы әлі жауабын таба алмай келе жатқан мәселелердің бірі [1].

Мәселен, аталған мәдениеттермен көршілес әрі кезеңдес Сұртанды мәдениеті бойынша Г.Н. Матюшин аталған аймақта «көшпелі халықтардың» болуы мүмкіндігін жоққа шығармай, ежелгі сұртанды тұрғындарының экономикалық базасын малшаруашылығы құрағандығы туралы жазды [2, 283-284 бб.]. Ал, В.Ф. Зайберт болса ерекше «көп салалы, жылқы шаруашылығы үстемдік» еткен «ботайлық мәдени-шаруашылық типін» бөліп көрсетеді [3, 1993, 168-169 бб.]. Келесі бір зерттеушілер тобы терсек қоғамын нақты бір шаруашылық әрекетінде көшпелі болғандығын алдыға тартады [4].

Осының ішінде біздің тақырыбымызбен тікелей астасып жатқан жылқының қолға үйретілу мәселесіне қатысты ғылымдағы басты тұжырымдармен бөліссек.

Бүгінде Еуразия кеңістігіндегі бақташылықтың қалыптасуы мен дамуы әлі де болса толық шешімін таба қойған жоқ. Дегенмен, жоғарыда аталған мәдениеттердің материалдарын басшылыққа ала отырып бір шағын ауданның негізінде бұл мәселенің кейбір қырларын танып-білуге болатындай. В.Ф. Зайберт атап өткендей, жылқының қолға үйретілуі және оның шаруашылықтағы рөліне қатысты тарихнамалық ізденістердің шеңбері кең [5, 279 б.]. Онымен түрлі салалардан тұратын жаратылыстыну және гуманитарлық ғылым өкілдері айналысып келеді. Әр ғылым

саласының зерттеу жүргізудегі өзіндік әдістері мен мәселеге басқа қырынан қарайтын жолдары болғандықтан түрлі көзқарастар мен бір-бірімен ұштаспайтын пікірлер және тұжырымдар қалыптасқан. Л.А. Макарова мен Т.Н. Нурумов ботайдан және басқа да ескерткіштерден алынған жылқы сүйектерін көлемдік сипаттамасы бойынша салыстырып, оларды, соның ішінде Тұзды көл 1, Евгеньевка 2 тәрізді терсек ескерткіштерінің жылқыларын да қолға үйретілген деп тұжырым жасады [6, 31-39 бб.]. Дәл осындай бағыттағы зерттеу жұмыстарын жүргізген И.Е. Кузьмина Ботай қонысының жылқыларын үйсіндірілген деп есептеді [7, 188 б.]. С. Олсән аталған авторлардың пікірлерін ойға қонымды деп табады. Себебі, Ботай тұрағының жер қабатында фосфордық қалдықтары табылған. Зерттеушілер бұл бір жерге жинақталған жылқы қиының қалдықтары деген қорытындыға келді (қорада бағылған). С. Олсен жоғарыда келтірілген пікірлерді саралай отырып, бұл жылқының қолға үйретілуінің тағы бір белгісі болуы мүмкін деп қорытындылайды [8]. Одан бөлек, С. Олсен Ботай қонысындағы бұзылмаған жылқы қаңқаларын олардың ең алдымен тұрмыста пайдаланғандығын көрсетеді дей келе, жануарлардың қолға үйретілгендігін жоққа шығармайды. Осылай дей тұра, ғалым өзінің екінші пікірін де алға тартады. Оның ойынша, жылқы қаңқаларының жартылай бұзылған және бұзылмаған күйінде табылуы, бұл аңшылық барысында қолға түсірілген жабайы жылқыларды сол күйінде қонысқа жеткізуінен болуы мүмкін [8, 101 б.].

Айтылған тұжырымдарға қарама-қарсы көзқарасты Н.М. Ермолова ұстанды. Оның ойынша Ботай жылқылары жабайы болған, ал ботайлықтардың өздері отырықшы аңшылар санатына жатқан [9, 87-89 бб.].

П.А. Косинцев Жайық пен Ертіс өзені аралығында б.з.д. II мыңжылдықта өмір сүрген жұрттардың шаруашылығының тұрпаты иемденушілік болды дей келе, терсек пен ботай жылқыларын жабайы деп санайды [10]. Оларда иемденуші шаруашылықтың болғандығын былайша суреттейді: «Ботай қонысындағы баспаналар арасындағы қазбалар барысында жылқы сүйектерінің көп болып үйіліп қалған «асханалық» қалдықтары, олардың ішінде анатомиялық қалпын сақтаған қаңқа бөліктері табылды. Еділ-Жайық пен Батыс Сібірдің орманды және далалық аймақтарындағы бақташылардың қоныстарын зерттеу барысында олардың мәдени қабаттарынан мұндай жинақтарды бірде-бір рет байқамадым. Ботайдағы сүйек жинақтары

аңшылардың көп мөлшерде аулаған тұяқтыларды сойған, бөлшектеген және пайдаланған орындарға өте ұқсас. Бақташылар психологиялық тұрғыдан өздері өсірген малдарын былайша бейберекет қолдануға жол бере алмаған. Ботайдың сүйек кешендеріне берілген бұл субъективті археозоологиялық сипаттама қалай дегенде де ботай тұрғындарының иемденуші шаруашылықпен айналысқандығына қосымша дәлел бола алады» [10, 27 б.]. Автордың ұсынысын Е.Е. Кузьминада қолдай отырып, келесідей пікір айтады «Я имею в виду прежде всего длительный спор о лошадях неолитического поселения Ботай в Казахстане. Сторонником ранней доместикации лошадей этой стоянки и использования их для верховой езды выступил американский исследователь Д. Энтони. Его книга, ценная сама по себе, широко освещает материалы степей нео-энеолита и бронзового века в свете проблемы происхождения индоевропейцев, но большое внимание уделено попытке доказать, что лошади Ботая были доместичированы и использовались для верховой езды всадниками-воинами степей. Доказательством этому служат следы потертости на зубах лошади. Этот главный тезис оспорен палеозоологом П. А. Косинцевым, доказавшим, что псалий попадает во рту коня не на зуб, а на десну, и эта патология не может служить аргументом верховой езды. П. А. Косинцев произвел детальное сопоставление костей лошадей Ботая и Синташты и подтвердил свой прежний вывод, что древние лошади Казахстана не могут быть предками лошадей Синташты, генетически относящихся к лошадям Понто-Каспийских степей» [11, с. 34].

Осы айтылғандарға ұқсас ұстанымда М. Левинде өз негіздерін қалады. Алайда ол, ботайлықтарда қолға үйретілген жылқылардың болуы мүмкіндігін атап өте отырып, бірақ жылқы сүйектерінің басым бөлігі аңшылық барысында алынғандығын алдыға тартады [12]. Сол материалдардың негізінде зерттеуші плейстоцен ескерткіштерінде жинақталған жылқы сүйектерінің қалдықтарын жас ерекшелік тұрғысынан аңшылық нәтижесінде алынғандығы туралы болжамын айтқан болатын. Міне, осы тұрғыдан Ботай қонысының №31 теліміндегі остеологиялық материалдарды қарастырған М. Левин жылқылардың жартысы 3-7 жас, үштен бір 4-6 жаста және тағы бір тобы 6 жаста сойылғандығын анықтайды. Автор өзінің тұжырымдамасын этнографиялық мағлұматтар арқылы бекітуге талпынып, екі қазақ пен екі моңғолдан XX ғ. басындағы аталған халықтардың шаруашылық

жағдайы туралы мәлімет сұрастырады. Олардан алған ақпаратқа сүйеніп, М. Левин қазақтар мен моңғолдар етке екі-үш жастағы жылқыларды сояды, егер жылқы басқа мақсатқа қажет болса, 16 немесе одан да үлкен жануарлар таңдалуы керек болған. Осылайша Ботай қонысындағы жылқылардың жас ерекшелігі мұндай қағидаға сәйкес келмегендіктен ол ботай жылқыларын жабайы және олар таңдаусыз, аңшылық нәтижесінде алынған деп есептейді [12, p. 41–52].

Д. Браун мен Д. Энтони Ботай тұрағының кейбір жылқылары қолға мініс үшін, яғни жабайы жылқыларды аулау үшін пайдаланылғандығын атап өтеді. Оған дәлел ретінде, табылған жылқылардың 12 пайызының тістерінде іздер пайда болған дейді. Тістегі бұл өзгерістер ауыздықтан қалуы мүмкін деп тұжырымдайды. Алайда қалған 90 пайыз жылқы тек азық үшін ғана пайдаланылуы мүмкін [13]. М. Левин аталған авторлардың жылқының қолға үйретілгендігінің белгісі ретінде тістердегі үзеңгінің ізі деген дәлелін құптамайды. Оның ойынша, жылқы қолға үйретіліп, бірақ үзеңгі салынбауы мүмкін жағдайдалар кездеседі. Сол себепті, тістегі іздермен қатар, басқа талдау әдістері де бірге қарастырылуы тиіс деп табады.

Ендігі жерде жоғарыда келтірілген тұжырымдар мен пікірлердің негізгі қорытындысын қарастырылып отырған мәдениеттердің ескерткіштерін зерттеген ғалымдарға берсек.

Ботай мәдениетін ғылыми айналымға енгізген В.Ф. Зайберт ескерткіштегі жылқы сүйектерінің 99% құрайтындығын ескере отырып, ежелгі ботайлықтардың негізгі шаруашылығы жылқышылық болғандығын атап өтеді. Сонымен бірге зерттеуші өңірде жабайы жылқылардың көптеген үйірлері болғандығын жоққа шығармай, ботайлықтар аңшылық кезінде соларды аулаған деп есептейді [5].

Жоғарыда ботай-терсек жылқыларының қолға үйретілмегендігі туралы көзқарас ұстанған зерттеушілердің пікірлеріне толыққанды әрі дәлелді тұжырымдар білдірген С.С. Калиева, В.Н. Логвин және Л.Л. Гайдученко болды.

Мәселен, В.Н. Логвин археозоологтардың тұжырымдарына сүйене отырып, жабайы жануарларға қарағанда үй жануарларының дене тұрқы кішірек болатындығын айтады. Оны ол қолға үйретілгеннен кейінгі малдардың тіршілік ету жағдайының өзгеруімен және алғашқы кезде адамдар үйірдегі сәл кішірек, асаулығы шамалы жануарларды үйретуге тырысқандығымен түсіндіреді [14, 246 б.].

Аталған зерттеушілер ең алдымен М.Левиннің жылқының қолға үйретілу мәселесіне қа-

тысты ұстаған жас ерекшелік әдісін сынға алады. Олар Терсек мәдениетіне жататын Қожай 1 қонысындағы жылқылардың 42% 4-6 жасында сойылғандығын, ал кәрі жылқылардың шамалы екендігін анықтайды [15, 245-247 бб.]. Яғни, М.Левиннің ұстанымы бойынша жылқылар аңшылық барысында ауланған болып шығады. Сонымен бірге аталған авторлар М.Левиннің этнографиялық мәліметтерді дұрыс пайдалана алмағандығын алдыға тартады. Осыған қатысты былай деп қорытынды жасайды: «XX ғ. басында қазақтар мен моңғолдар нарықтық қатынастарға енген. Онда, шынымен де жас жылқыларды бордақылау арқылы саудаға жіберу әлдеқайда тиімді. Нарықтық экономикада бұл пайда әкелу мақсатында жұмыс істейді» [14, 246 б.]. Сонымен бірге авторлар М.Левиннің Ботай қонысындағы жылқы сүйектерінің толық қаңқасы бойынша оларда жабайы аңшылық болды деген ұстанымын, белсенді шаруашылыққа тартылуы барысында жарақат алған немесе ауру жылқылардың сойылуы мүмкін деген көзқарастарымен негіздейді [15, 246 б.].

Терсек жылқыларының үйсіндірілгендігі жайлы тағы бір дәлел ретінде жоғарыдағы авторлар олардың ірі қара малын өсіргендігімен және көне шұңқыр мәдениеті тұрғындарымен көршілес орналасуын келтіреді [4]. Авторлардың пікірінше, ірі қараны қолға үйрете білген дала тұрғындары өздері үшін аса маңызды жылқыны үйсіндіруге тырыспауы мүмкін емес, оның үстіне жылқы еті негізгі азық көрсеткіші болған [16, 263 б.]. Сонымен қатар, осы күні зерттеушілер арасында көне шұңқыр мәдениетін қалыптастырушыларда қолға үйретілген жылқының болғандығы дау тудырмайды. Ал бұл мәдениеттің Сұртанды, Терсек және Ботай ескерткіштерімен замандас екендігін негізге алар болсақ, аталған мәдениет жұрттарында үйсіндірілген жылқының болғандығы туралы мәселе өз шешімін табатындай. С.С. Калиева мен В.Н. Логвиннің сөзімен айтқанда, қыр адамы үшін жылқының құндылығы соншалық, көршілердегі жылқыны қолға үйрету тәжірибесін біле тұра, оны меңгеруге талпыныс жасамау мүмкін емес еді [4].

Зерттеушілердің терсек жылқысының қолға үйретілгендігі жайлы келесі бір айғақтарын жылқылардың тістеріндегі қажалу іздері құрайды. Д. Энтони мен Д. Браунның әдістемесін қолданған Л.Л. Гайдученко 40 дана төменгі жақ азу тістерін зерттеп, олардың ішіндегі төртеуінен ауыздық іздерін табады. Осымен бірге қажалу белгілері бар бұл жиынтық Д.Браунға зерттеуге беріледі, нәтижесінде автор олардағы қажалу белгілерін ауыз-

дық іздері екендігін жоққа шығармайды. Тістегі мұндай іздер ауыздықты жүздеген сағаттар бойы қолданған кезде пайда болған [17, 6 б.].

Осылайша қолдағы бар барлық материалдарды саралай келе, С.С. Калиева мен В.Н. Логвин мынандай қорытынды жасайды: «Морфометриялық, тарихи-мәдени жас ерекшелік тәрізді ақпарат топтамалары ботай және терсек жылқыларының үйсіндірілген деп есептеуге тыйым салатындай мәліметтерге ие емес. Археозоологиялық ақпараттар жинағы ондай қорытындылардың қате екендігін анықтайды. Д. Энтонидың соңғы зерттеулері бойынша алынған төменгі тістердегі ауыздықтың үйкелісі негізінде орын алған патологиялық өзгерістерді құрайтын морфологиялық деректер терсек пен ботай үйірлерінде «ауыздықталған» жануарлардың болғандығын біржақты нақтылайды. Жылқылардың көлік құралы ретінде пайдаланылғандығы С. Олсеннің толық қаңқалар бойынша жүргізген зерттеулері дәлелдейді. Ең соңында, Қожай 1 мен Құмкешу 1 қоныстарындағы жылқы мен құлан сүйектерін салыстыру адамдардың аталған екі жануарға қатысты қарым-қатынасы түрлі болғандығын көрсетеді. Оның себебі, құланның жабайылығымен және жылқының үйсіндірілгендігімен түсіндіріледі» [16, 253 б.].

Көріп отырғанымыздай, зерттеушілердің жоғарыда келтірілген пікірлері бұл мәселе бойынша түрлі көзқарастың бар екендігін анықтайды. Дегенмен, терсек және ботай жылқыларының үйсіндірілгендігін дәлелдеуге тырысқан зерттеушілердің көзқарастары мен тұжырымдары біршама айғақталған деп есептейміз. Бірақ, бұл зерттеушілердің аталған мәдениеттердегі жылқының қолға үйретілу немесе үйретілмеу мәселесінің көлеңкесінде тағы бір маңызды бағыт қалып қойған тәрізді. Ол ежелгі ботайлықтар мен терсектіктердің жылқы малына қатысты таным-түсініктері. Жоғарыдағы зерттеушілердің ешқайсысы бұл мәселеге қатысты ой толғамайды. Тек қана В.Ф. Зайберт өзінің Ботай мәдениетіне қатысты жарияланған толымды еңбегінде мәселенің шетін шалып кетеді. Ол жерлеу камерасын салу барысында қолданылған жылқы бас сүйектерін ғұрыптық мәнмен байланыстырады [5, 242 б.].

Осыған байланысты қазіргі күні зерттеушілердің алдында тұрған келелі міндеттердің бірі ежелгі ботайлықтар мен терсектіктердің дүниетанымдық түсініктеріне көңіл бөліп, олардың жан-жануарлар әлемін қалай қабылдағандығын зерделеу болып табылады.

#### Әдебиеттер

- 1 Anthony D.W., Vinogradov N.B. The birth of the chariot // *Archeology*. – 1998. – №48. – P. 94-113.
- 2 Матюшин Г.Н. Энеолит Южного Урала. – М.: Наука, 1982. – 328 с.
- 3 Зайберт В.Ф. Энеолит Урало-Иртышского междуречья. – Петропавловск: ИА АН РК, 1993. – 244 с.
- 4 Калиева С.С., Логвин В.Н. Скотоводы Тургая в третьем тысячелетии до нашей эры. – Кустанай: ИА МН-АН РК: КустГУ, 1997. – 179 с.
- 5 Зайберт В.Ф. Ботайская культура. – Алматы: КазАқпарат, 2009. – 576 с.
- 6 Ахинжанов С.М., Макарова Л.А., Нурумов Т.Н. К истории скотоводства и охоты в Казахстане (по остеологическому материалу из археологических памятников энеолита и бронзы). – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 218 с.
- 7 Кузьмина, Лошади Северной Евразии от плейстоцена до современности. – СПб., 1997. – 224 с.
- 8 Olsen S. L. The exploitation of horses at Botai, Kazakhstan // *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse*. – Cambridge: McDonald Inst. for Archaeol. Research, 2003. – P. 83–104.
- 9 Ермолова Н.М. Остатки млекопитающих из поселения Ботай // *Проблемы реконструкции хозяйства и технологий по данным археологии*. – Петропавловск: Отдел «Археология Северного Казахстана» ИА НАН РК, 1993. – С. 87–89.
- 10 Косинцев П.А. Происхождение «колесничных лошадей» // *Происхождение и распространение колесничества*. – Луганск: Глобус, 2008. – С. 113–129.
- 11 Кузьмина Е.Е. Предыстория Великого шелкового пути: Диалог культур Европа–Азия / Отв. ред. Г. М. Бонгард-Левин. – М.: КомКнига, 2010. – 240 с.
- 12 Levine M. Botai and the origins of horse domestication // *Journ. of Anthropol. Archaeology*. –1999. 18 (1). – P. 29-78.
- 13 Brown D.R., Anthony D.W. Bit wear, horseback riding, and the Botai site in Kazakhstan // *Journal of Archeological science*. – 1998. – №25. – p.331-347
- 14 Логвин В.Н. Тургайский прогиб в эпоху мезолита – энеолита. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Сургут, 2002.
- 15 Гайдученко Л.Л. Домашняя лошадь и крупный рогатый скот поселения Кожай 1 // Калиева С.С. Поселение Кожай 1. – Алматы: ИА МН-АН РК, 1998.
- 16 Калиева С.С., Логвин В.Н. Некоторые штрихи к проблеме домашности лошади терсекских и ботайских памятников // *Вестник археологии, антропологии и этнографии*. –2011. – № 2 (15) – С. 246-255
- 17 Anthony D. W. *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. – Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 2007. – 553 p.

### References

- 1 Anthony D.W., Vinogradov N.B. The birth of the chariot // *Archeology*. – 1998. – №48. – p.94-113
- 2 Matyushin G.N. Eneolit Yuzhnogo Urala. – M.: Nauka, 1982. – 328 s.
- 3 Zaybert V.F. Eneolit Uralo-Irtyshskogo mezhdurechya. – Petropavlovsk: IA AN RK, 1993. – 244 s.
- 4 Kaliyeva S.S., Logvin V.N. Skotovody Turgaya v tret'yem tysyacheletii do nashey ery. – Kustanay: IA MN-AN RK: KustGU, 1997. – 179 s.
- 5 Zaybert V.F. Botayskaya kultura. – Almaty: KazAkparat, 2009. – 576 s.
- 6 Akhinzhanov S.M., Makarova L.A., Nurumov T.N. K istorii skotovodstva i okhoty v Kazakhstane (po osteologicheskomu materialu iz arkhologicheskikh pamyatnikov eneolita i bronzy). – Alma-Ata: Gylym, 1992. – 218 s.
- 7 Kuzmina, Loshadi Severnoy Yevrazii ot plitsena do sovremennosti. – Sankt-Peterburg, 1997. – 224 s.
- 8 Olsen S. L. The exploitation of horses at Botai, Kazakhstan // *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse*. – Cambridge: McDonald Inst. for Archaeol. Research, 2003. – P. 83–104.
- 9 Yermolova N.M. Ostatki mlekopitayushchikh iz poseleniya Botay // *Problemy rekonstruktsii khozyaystva i tekhnologii po dannym arkhologii*. –Petropavlovsk: Otdel «Arkhologiya Severnogo Kazakhstana» IA NAN RK, 1993. – S. 87–89.
- 10 Kosintsev P.A. Proiskhozhdeniye «kolesnichnykh loshadey» // *Proiskhozhdeniye i rasprostraneniye kolesnichestva*. – Lulgansk: Globus, 2008. – S. 113–129.
- 11 Kuzmina Y.Y. Predystoriya Velikogo shelkovogo puti: Dialog kultur Yevropa–Aziya / *Otv. red. G. M. Bongard-Levin*. – M.: KomKniga, 2010. – 240 s.
- 12 Levine M. Botai and the origins of horse domestication // *Journ. of Anthropol. Archaeology*. –1999. 18 (1). – P. 29-78.
- 13 Brown D.R., Anthony D.W. Bit wear, horseback riding, and the Botai site in Kazakhstan // *Journal of Archeological science*. – 1998. – №25. – p.331-347
- 14 Logvin V.N. Turgayskii progib v epokhu mezolita – eneolita. *Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk*. – Surgut, 2002.
- 15 Gayduchenko L.L. Domashnyaya loshad' i krupnyy rogatyy skot poseleniya Kozhay 1 // Kaliyeva S.S. *Poseleniye Kozhay 1*. – Almaty: IA MN-AN RK, 1998.
- 16 Kaliyeva S.S., Logvin V.N. Nekotoryye shtrikhi k probleme domashnennosti loshadi tersekskikh i botayskikh pamyatnikov // *Vestnik arkhologii, antropologii i etnografii*. –2011. – № 2 (15) – S. 246-255
- 17 Anthony D. W. *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. – Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 2007. – 553 p.